

**O COPIE MANUSCRISĂ
DUPĂ CARTEA ROMÂNEASCĂ DE ÎNVĂȚĂTURĂ
A LUI VARLAAM DESCOPERITĂ ÎN PĂRȚILE ZĂRANDULUI**

de
FLORIAN DUDAȘ

Între tipăriturile românești care au apărut în veacul al XVII-lea în Țările Române, în Moldova și Țara Românească îndeosebi, „Cazania” mitropolitului Varlaam (intitulată: „Carte Românească de învățătură (la) Duminicile preste an și la praznice împărătești și la sfinți mari”) a fost una dintre cărțile care prin popularitatea, prin felul în care a fost primită și cinstită de popor, a constituit un adevărat eveniment și monument de cultură, rămânând pînă în zilele noastre, după mai bine de 300 de ani de la apariție, un neprețuit tezaur de limbă românească.¹ Considerată de sprijinitorul său — voievodul Vasile Lupu, cu a cărui „cheltuială nesocotită” s-a făcut tipărirea ei — ca un „dar” al limbii pentru „toată seminția românească”, această carte a cunoscut o largă circulație în toate ținuturile locuite de români. Nicolae Iorga o considera o tipăritură „de cea mai mare însemnătate în ceea ce privește graiul românesc” deoarece, continua istoricul, subliniind erudiția cărțurarului și mitropolitului Varlaam, „a fost concepută într-un stil viu și plin de culoare în care putea scrie doar unul care și-a petrecut o bună parte din viață numai între țărani sau între călugării ridicați din mijlocul lor”² — cuvinte prin care marele nostru istoric relevă primordiale simplitatea expunerii și limba populară în care a fost scrisă, în

---

¹ Pentru o mai bună cunoaștere a conținutului tipăriturii, în forma primară în care s-a editat prin strădania mitropolitului cărțurar Varlaam (căci în secolul al XVIII-lea, pe lângă textul inclus la 1699 în *Chiriadodromionul* de la Bălgrad (Alba Iulia), „Cazania” a fost reeditată de 6 ori(!), indicăm edițiile transliterate, mai apropiate în timp de noi: Varlaam, *Cazania*, 1643, Ediție îngrijită de J. Bych, cu un cuvînt înainte de I. A. Candrea; Florea Mureșan, *Cazania lui Varlaam*. 1643—1943, Cluj, E.R.A.N., 1944 (prezentare în imagini); Atanasie, Popa, *Cazania lui Varlaam*. 1643. Prezentare grafică, Timișoara, 1944; Varlaam, *Cazania*, 1643, Ed. Fundației pentru literatură și artă, Buc., 1943.

² Nicolae Iorga, *Istoria bisericii românești*, ed. a II-a, vol. I, p. 332.

virtutea cărora *Cartea Românească de învățătură* a lui Varlaam s-a impus pretutindeni în teritoriile locuite de români ca o carte sfântă pentru mintea, inima și învățătura poporului oglindindu-i, alături de însemnele și limpezimea limbii, nețârmurita conștiință de neam.

Popularitatea de care s-a bucurat această carte românească este dovedită de larga ei circulație și în Transilvania (îndeosebi în Maramureș, pe valea Mureșului, în Țara Crișurilor și Banat) fiind identificate pînă în prezent un număr de peste 100 exemplare tipărite,³ o bună parte a lor fiind păstrate în părțile de vest ale Transilvaniei.⁴

În ținutul Zărandului, pînă în anii din urmă, au fost identificate doar două exemplare ale acestei tipărituri a lui Varlaam, la parohiile din satele *Tisa* și *Brusturi*, lângă Hălmațiu.⁵ Cu prilejul unor cercetări de teren, întreprinse de noi, în ultimul timp au fost identificate în acest ținut alte patru exemplare tipărite necunoscute ale *Cazaniei lui Varlaam*, în satele: *Buceș* (lângă Brad), *Iarcoșeni* (lângă Ineu⁶), *Bochia* (lângă Beliu⁷) și *Ignești* (lângă Sebiș) și nu ne îndoim că în ultimele două veacuri alături de acestea vor mai fi existat și altele, astăzi distruse ori înstrăinate, fiind păstrate pe alte meleaguri.

Datorită rarității exemplarelor sale, *Cazania lui Varlaam* a circulat, mai ales în Transilvania, și sub forma unor copii manuscrise, realizate cu trudă multă prin strădania unor cărturari copişti și buni patrioți din veacurile XVII și XVIII, cărora le datorăm exemplarele, descoperite pînă în prezent, pe meleagurile Transilvaniei, în satele: *Sava*, pe *Someș*, *Cupșeni* (Cluj), *Perișor* (Dej), *Fughiu* (Bihor),⁸ *Geaca* (Cluj),⁹ copia păstrată în Biblioteca Blajului,¹⁰ de asemeni, cele trei copii realizate

³ *Idem*, *Studii și documente cu privire la Istoria Românilor*, XIII, Buc., 1935, p. 59 și urm.; Ioan Bârlea, *Însemnări din bisericile Maramureșului*, Buc., 1909, *passim*; Vasile Mangra, *Mitropolitul Sava II Brancovici*, Arad, 1904, p. 35; Sebastian Stanca, în *Revista Teologică*, Sibiu, 1930, p. 31—34; At. Popa, în *Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice*, secția pentru Transilvania, 1924, p. 397; Florea Mureșan, *op. cit.*, p. 200 și urm.; O. Schiau, *Circulația Cazaniei lui Varlaam în Transilvania*, în *Mitropolia Olteniei* (Craiova), 5—8, 1970; Vasile Netea, *Circulația „Cazaniei” lui Varlaam în Transilvania*, în *Revista Muzeelor*, 4, 1971, p. 333—336.

⁴ Amăn. la: N. M. Popescu, *Prin Banatul Timișoarei*, Caransebeș, 1940, p. 384; Petru Popa, în *Biserica și Școala* (Arad), nr. 16, 1907; Florea Mureșan, *op. cit.*, p. 200 și urm.; Gheorghe Lițiu, *Contribuții la studiul circulației vechilor cărți bisericești*, în *Mitropolia Banatului*, XVIII, 7—9, 1968, p. 461; Florian Dudaș, *Mihai Viteazul în conștiința românilor din Transilvania. Mărturii istorice pe un exemplar al Cazaniei lui Varlaam*, în *Orizont* (Timișoara), an. XXVI, 1975, nr. 17, p. 3; Vasile Frențiu, *Vechéa cultură românească în Bihor* (1941), în *ms.*; *Idem*, *Monografia comunei Iarcoșeni* (1967), în *ms.*

⁵ Gh. Lițiu, *op. cit.*, p. 461—462.

⁶ Exemplarul se păstrează în prezent în fondul de carte veche românească al Bibliotecii Episcopiei Ortodoxe Române a Aradului.

⁷ Pentru valoarea deosebită a exemplarului ultim, v. Fl. Dudaș, *art. cit.*, p. 3.

⁸ Florea Mureșan, *op. cit.*, p. 183—200.

⁹ At. Popa, *op. cit.*, p. 7 și urm.; *ibidem*, în *Dacia* (Timișoara), din 11 iunie 1943.

¹⁰ N. Comșa, *Manuscrisele românești din Biblioteca centrală din Blaj*, Blaj, 1944, p. 38.

în părțile Bihorului, la *Cotiglet*, între 1676—1680.¹¹ În ultimul timp, alte trei copii manuscrise după *Cazania* lui Varlaam au fost identificate la *Oradea*.¹² În părțile Zărandului n-a fost înregistrat pînă în prezent vreun manuscris de acest fel.

Iată însă că recent, cu prilejul descoperirii unei părți din arhiva vechii familii de dascăli și preoți Bosco din părțile Beliului, locuitori ani în șir în satele Nermiș și Archiș (jud. Arad), alături de cîteva acte de corespondență și mai multe vechi tipărituri românești, din veacurile XVII—XIX,¹³ am găsit păstrate, mai bine spus răsirate printre alte coli, cîteva zeci de file (o hîrtie veche!) scrise cu mîna, aparținînd unui singur manuscris și care, de fapt, după cum ne-o mărturisește foaia de titlu, reprezintă o copie după *Cartea Românească de învățătură* a lui Varlaam.

Descrierea manuscrisului:

Foaia de titlu: „CARTE ROMÂNEASCĂ De învățătură Duminecile preste an și la prasnice împărătești și la Svinți Mari. Cu sila și cu toată cheltuiala LUI VASILE VOIVODUL și domnul țării Mold. diîn multe Scripturi tîlmăcită din limba Slovească pre limba Romenească DE VARLAAM MITROPOLITUL DE țara Moldovei. În tipariul Domnesc, în Mănăstirea a trei Steliu, în Iași anii de la Hs. 1643.”
Pe verso, foaia de titlu păstrează reprezentarea fidelă a stemei Moldovei, însoțită de cele 8 versuri.

Cuprinsul: Partea I. f. 1—12: Dumineca vamășului și a farisăului; f. 28—33: Duminica lăsatului brnzei; f. 34—36: Duminica Tomei. Partea a II-a: f. 37—49 Luna Avgust, 29 zile. Tăierea capului lui Ioanu; f. 50 Cape(te)le ce sînt în această carte „Prasnicele lunilor preste an împărătești și la Svinți mari” (fragmentar).

Se observă lesne, credem, că manuscrisul se păstrează fragmentar, conținînd în prezent doar foaia de titlu, primele trei capitole din prima parte, un capitol al celei de-a doua părți a cărții și un fragment din Cuprinsul capitolelor. Restul filelor, care au alcătuit partea masivă, consistentă a manuscrisului, distruse ori poate înstrăinate (nu-i exclus, în bloc) inclusiv sfîrșitul textului copiat, lipsesc.

Paginație: Filele manuscrisului n-au fost numerotate. Cu prilejul cercetării, spre o mai bună orientare, filele salvate, cu excepția foii de titlu, au fost numerotate de noi în continuare. În prezent manuscrisul are 1+50 f.

Coloane: 1, *Rînduri:* 26—30; *Format:* 2.

Dimensiuni: Legătura lipsește. Blocul (incomplet) prezintă: Î—29,5 cm, L—19 cm. Oglinda (suprafața scrisă): Î—25 cm, L—14 cm.

Hîrtia este groasă, spongioasă, de culoare gălbuie. Prezintă filigran.

¹¹ A. t. Popa, *art. cit.*; Gh. Comșa, *Istoria predicii la români*, p. 109.

¹² Două dintre ele se păstrează la Muzeul Țării Crișurilor, iar al treilea în Muzeul de artă bisericească de la Episcopia Ortodoxă Română a Oradiei.

¹³ Cea mai veche tipăritură dintre ele este *Chiriadodromionul* tipărit în 1699, la Bălgrad.

Textul a fost scris îngrijit, cu cerneală neagră și roșie, de către un singur copist, într-un limbaj apropiat de cel local, specific părților vestice, crișene.

Ornamente. Copistul s-a străduit să redea fidel forma originalului tipărit, fapt care se observă lesne confruntând foaia de titlu și stema Moldovei. Asemeni exemplarelor tipărite, titlul este încadrat (caz rar întâlnit) de acea gravură reprezentând: sus la mijloc, pe Iisus Hristos, în colțuri pe cei patru Evangheliști, în dreapta pe Apostolul Pavel și pe S.ta Paraschiva, jos pe S.ții Trei Ierarchi Vasile cel Mare, Grigorie Bogoslovul și Ioan Gură de Aur. Frontispiciile și inițialele sînt, în schimb, simplificate mult. La sfîrșitul capitolului ultim al părții a treia versurile care încheie testul cărții lipsesc. Fila conține în schimb, pe verso, reprezentarea — e drept, puțin reușită — a gravurii care împodobește fila 116 de la sfîrșitul tipăriturii, înfățișînd pe S.ta Paraschiva, cu scene din viața ei, dar cu deosebirea că inscripțiile slavone ale scenelor au fost transcrise în limba română.

Însemnări: F. 44—48: „*Scris-am eu T(e)odor Bun, venit în Groși din satu(l) fostu Voivodești, cu tata, anu 1732.*” (caractere chirilice).

F. 49: Încercări de condei.

F. 50: „... eu diacul Flore, în Groși”¹⁴

* * *

Pe baza descrierii de mai sus, putem afirma cu siguranță deplină, de la început, că manuscrisul descoperit la Nermiș, în părțile Zărandului, reprezintă o copie după unul din exemplarele *Cărții Românești de Învățătură* a lui Varlaam¹⁵. Cît privește locul, data la care s-a copiat manuscrisul și numele copistului care l-a realizat, însemnările manuscrise tergal, destul de modeste dealtfel, dată fiind starea fragmentară, sînt în măsură să ne ofere, credem, unele indicii în acest sens. Aflăm din însemnarea lui Teodor Bun, dintre filele 44—48, faptul că la 1732 manuscrisul exista deja, fiind păstrat la biserica de lemn din satul Groși (azi Groșeni, jud. Arad)¹⁶. Cealaltă însemnare, de la f. 50, fragmentară din păcate, a fost făcută tot în satul Groși de către diacul, adică dascălul, Flore, pare-se, chiar copistul acestui manuscris. Cît privește expresia: „... venit în Groși din satu(l) fostu Voivodești...”, ea se referă, nu ne îndoim, la mutarea în anul 1730 a satului

¹⁴ Însemnarea manuscrisă este fragmentară, reprezentînd, pare-se, sfîrșitul unui text scris în restavul de jos al filelor anterioare, care lipsesc.

¹⁵ Copia s-a făcut după un exemplar imprimat B al *Cazaniei lui Varlaam*.

¹⁶ Biserica de lemn — monument de cultură a fost construită la anul 1724 în satul învecinat Voivodești, de unde, în urma mutării acestuia pe malul Crișului Alb, a fost vîndută satului Groșeni.

Voivodești¹⁷, a marii majorități a locuitorilor lui, la 20 km mai spre sud, pe malul stîng al Crișului Alb, fiind situat astăzi între localitățile Aldești și Mînerău¹⁸.

Descoperirea *copiei manuscrise* după *Cartea Românească de Învățătură* a lui Varlaam, de la Groșeni readuce în discuție acel *Raport* al Comisiei de anchetă pentru Unire din anul 1754 ordonată în părțile vestice ale Transilvaniei, din cuprinsul căruia aflăm că la acea dată preotul unit din satul Groși, aflat în ceartă cu preotul ortodox, „învăța” poporul din Catehismul lui Petru Aron, iar cel ortodox din cărți venite din Țara Românească și Moldova¹⁹, neîndoielnic tipărite în secolul al XVII-lea sau la începutul celui următor, printre care se numără cu siguranță și această *copie manuscrisă* după *Cartea Românească de Învățătură* de la 1643.

Existența acestui manuscris în Zărand, mai precis în zona de interferență a părților Aradului, Bihorului și Zărandului, într-unul din satele din Munții Codrului, demonstrează încă odată circulația intensă a cărților noastre vechi și legăturile culturale care au existat între Moldova, Țara Românească și Transilvania.

UNE COPIE — MANUSCRIT

APRÈS

VARLAAM, CARTEA ROMÂNEASCĂ DE ÎNVĂȚĂTRUĂ (IAȘI, 1643) DECOUVERTE EN PARTS DES ZARAND (TRANSYLVANIE)

Resumé

L'auteur presente un manuscrit réalisé en XVIIIe siècle en sud du pays de Cris apres monumentale oeuvre du metropolitte érudit, de Moldavie, Varlaam. La découverte apporte un témoignage en outre de liens culturels qui ont été entre les pays roumains.

¹⁷ Constantin Pavel, *Școalele din Beiuș. 1828—1928*, Beiuș, 1928, p. 24 și urm.

¹⁸ Însemnul toponimic, numele satului nu este întimplător. În vecinătatea așezării, la Groșeni, în Munții Codrului, se păstrează terasamentul unei impresionante fortificații din feudalismul timpuriu; prin apropiere trecea tot în acel răstimp traseul valului de pămînt defensiv „Bălhradul”, dintre Buteni și Groșeni, iar cu prilejul unor sondaje, inedite încă, întreprinse în vatra veche a celui sat Voivodești, au rezultat urme materiale, preponderent ceramice, din secolele IX—XI e.n.

¹⁹ Vasile Mangra, *op. cit.*, p. 12.